

Samuel Artur Kukielka OFM

Uniwersytet Śląski

Wydział Teologiczny

DUSZPASTERSTWO WŚRÓD MŁODZIEŻY W PROWINCJACH ZAKONU BRACI MNIEJSZYCH W POLSCE

WPROWADZENIE

Kościół na przestrzeni wieków nieustannie odczytuje wyzwania, które przed nim stoją, i pragnie na nie odpowiadać, niosąc Dobrą Nowinę o Jezusie Chrystusie Zmartwychwstałym. Jan Paweł II w swoim liście apostolskim *Novo millennio ineunte* zwrócił się do duchownych i świeckich, aby „na nowo rozpalili w sobie pierwotną gorliwość i pozwolili, aby udzielił się im zapał apostolskiego przepowiadania, jakie wzięło początek z Pięćdziesiątnicy”¹.

Podążając za tym wyzwaniem, obserwujemy w dzisiejszych czasach niezwykle dynamiczne pomnożenie nowych wspólnot wewnątrz Kościoła katolickiego oraz ich rozwój. Wiele z nich jest ukierunkowanych na młodych ludzi, w których Kościół dostrzega nie tylko przedmiot swojej duszpasterskiej troski, ale przede wszystkim czynny podmiot, który wyraża się w ewangelizacji i w społecznej odnowie². Niestety, bardzo często okazuje się, że młodzież jest traktowana przez społeczeństwo jako coś niepotrzebnego lub niewygodnego³. Biskup Rzymu w li-

---

¹ Zob. Jan Paweł II, List apostolski *Novo millennio ineunte* (2001), 40.

² Por. tenże, Posynodalna adhortacja apostolska *Christifideles Laici* (1988), 46.

³ Por. Documento Preparatorio della XV Assemblea Generale Ordinaria del Sinodo dei Vescovi sul tema „I giovani, la fede e il discernimento vocazionale”, Vatican 13.01.2017, <http://press.vatican.va/content/salastampa/it/bollettino/pubblico/2017/01/13/0021/00050.html#ITA> [dostęp: 01.05.2018].

ście z okazji wydania dokumentu przygotowawczego do XV Zwyczajnego Zgromadzenia Ogólnego Synodu Biskupów nt. *Młdzież, wiara i rozeznanie powołania* zaprasza młodych ludzi z całego świata, aby otworzyli swoje serca na Boży głos i podzielili się wątpliwościami i krytycznymi uwagami, jakie się w nich rodzą. Prosi również duszpasterzy, aby – tak jak św. Benedykt – przed podjęciem decyzji pytali o zdanie młodych, „gdyż Pan często właśnie najmłodszemu objawia najlepsze rozwiązanie” (Reguła św. Benedykta III,3)⁴.

Idąc za głosem papieża Franciszka, słuszne wydaje się pochylenie nad duszpasterstwem młodzieżowym. Niniejsze opracowanie składać się będzie z dwóch części. Najpierw zostaną opisane franciszkańskie wspólnoty młodzieżowe gromadzące młodych ludzi w zakresie szkoły średniej w prowincjach Zakonu Braci Mniejszych w Polsce, poprzez ukazanie celów i prowadzoną w nich formację, a następnie przedstawione będą wnioski i postulaty do dalszej pracy z młodzieżą w charyzmacie franciszkańskim.

CHARAKTERYSTYKA FRANCISZKAŃSKICH WSPÓLNOT MŁODZIEŻOWYCH

1. Franciszkański Ruch Apostolski (FRA) – Prowincja św. Franciszka (Poznań)⁵

Franciszkański Ruch Apostolski należy do Federacji Młodzieży Franciszkańskiej w Polsce zrzeszającej wspólnoty młodzieżowe, które wyróżnia charyzmat franciszkański. Ruch ten został zaaprobowany w 1983 r. przez Komisję Asystentów Prowincjalnych (KAP) w odpowiedzi na potrzebę rewaloryzacji Franciszkańskiego Zakonu Świeckich. Ta braterska wspólnota ludzi młodych pragnie przeżywać swoje doświadczenie życia chrześcijańskiego w świetle orędzia św. Franciszka z Asyżu. Wspólnoty FRA integralnie przynależą do Franciszkańskiego Zakonu Świeckich (FZŚ).

Celem członków wspólnoty jest kształtowanie życia Ewangelią w duchu miłości do Boga i człowieka przez wierność Kościołowi i służenie w nim. To, co ją wyróżnia wśród innych wspólnot młodzieżowych, to akcentowanie umiaru w używaniu dóbr materialnych i propagowanie franciszkańskiej postawy braterstwa i pokoju. Młdzież, która podejmuje formację we wspólnocie, przyjmuje Regułę FZŚ, zatwierdzoną przez papieża Pawła VI, jako przewodnik, który pozwala im wzrastać w powołaniu chrześcijańskim i franciszkańskim. Ich sposób życia

⁴ Zob. *List Ojca Świętego Franciszka do młodzieży z okazji prezentacji dokumentu przygotowawczego XV Zwyczajnego Zgromadzenia Ogólnego Synodu Biskupów*, 13.01.2017, https://w2.vatican.va/content/francesco/pl/letters/2017/documents/papa-francesco_20170113_lettera-giovani-doc-sinodo.html [dostęp: 01.05.2018].

⁵ *Zasady życia i działania Franciszkańskiego Ruchu Apostolskiego (FRA)*, <http://www.franciszkanie.net/duchowosc/fra-rycerze/> [dostęp: 01.05.2018].

normują również wewnętrzne zasady życia i działania FRA, w których wspólnotę określa się jako szczególne miejsce dla rozwoju i dojrzewania powołania.

Proces formacji zakłada trzy lata inicjacji, zaś kolejne pogłębiają, uczą i są doświadczeniem apostołstwa franciszkańskiego. Pierwsze lata mają na celu teologiczne pogłębienie świadomości wiary, poznanie życia św. Franciszka i duchowości franciszkańskiej, co ma się wyrazić w codziennym życiu. Mają też dać możliwość przyjrzenia się konkretnym świętym franciszkańskim, aby uczyć się naśladować przykład ich świętości. Wymiar apostołski zakłada wspieranie FZS przez rozwijanie w sercach młodych ludzi powołania tercjarskiego. Program formacji realizowany jest przez spotkania cotygodniowe, w zależności od uwarunkowań lokalnych. Akcentuje się wspólne przeżywanie Eucharystii i spotkania oparte na medytacji słowa Bożego i lekturze pism św. Franciszka.

Młodzi formujący się w tej wspólnotcie pragną realizować apostołat, który ma następujące cechy: powinien wypływać z nadprzyrodzonej miłości Boga i człowieka, ma być ściśle związany z działalnością Kościoła, winien odznaczać się prostotą i pokorą. Realizacja tego ewangelizacyjnego wymiaru odbywa się przez dawanie dobrego przykładu życia autentycznie chrześcijańskiego w swojej rodzinie, pomoc ludziom samotnym i starszym wiekiem, współpraca z parafią w przygotowywaniu dzieci i młodzieży do sakramentów wtajemniczenia chrześcijańskiego itp.

Aby budować jedność między wspólnotami FRA, co dwa miesiące w parafiach, w których istnieją wspólnoty, bądź w klasztorach organizuje się tzw. dni braterstwa. Okres wakacyjny sprzyja organizacji rekolekcji: franciszkańskich rekolekcji dla animatorów – *Carceri*; franciszkańskich rekolekcji apostołskich – *Alwernia*; franciszkańskich wędrownych rekolekcji apostołskich – *Rivo Torto*.

Wspólnoty FRA podlegają asystentowi prowincjalnemu, który jest delegatem ministra prowincjalnego. Jest to zawsze zakonnik Zakonu Braci Mniejszych przynależący do Prowincji św. Franciszka z Asyżu, spełniający wobec wspólnoty zadanie asystenta kościelnego. Do jego głównych zadań należy współpraca z asystentami prowincjalnymi pozostałych prowincji Zakonu Braci Mniejszych, koordynowanie posługi asystentów lokalnych, organizowanie dni braterstwa oraz rekolekcji dla animatorów. Asystent prowincjalny współpracuje z moderatorem prowincjalnym, którym jest osoba świecka wybierana spośród animatorów.

2. Rodzina Młodzieży Franciszkańskiej (RMF) – Prowincja św. Jadwigi (Wrocław)⁶

Członkowie Rodziny Młodzieży Franciszkańskiej tworzą wspólnotę katoliczką, która stara się prowadzić życie zgodne z Ewangelią w świetle orędzia św.

⁶ Statut Rodziny Młodzieży Franciszkańskiej (RMF), <https://rmfwroclaw.wordpress.com/statut/> [dostęp: 01.05.2018].

Franciszka z Asyżu. Opierając się na wstępie reguły św. Franciszka, uznają Ewangelię za „dar i normę życia”⁷, a Regułę Franciszkańskiego Zakonu Świeckich za inspirację w rozwoju powołania chrześcijańskiego i franciszkańskiego. RMF należy do Federacji Młodzieży Franciszkańskiej w Polsce.

W wewnętrznym statucie tej wspólnoty wyróżnia się następujące cele: życie zgodne z Ewangelią i nauką Kościoła katolickiego, propagowanie ideałów franciszkańskich w swoim środowisku, kształtowanie w sobie postawy miłości do stworzenia, organizowanie i prowadzenie rekolekcji, dni skupienia i kursów opartych na duchowości franciszkańskiej, aktywne włączanie się w działalność charytatywną we wspólnotach lokalnych, współpracę z FZŚ i innymi stowarzyszeniami oraz ruchami wewnątrz Kościoła (art. 8).

W formacji RMF kładzie się szczególny akcent na uczestnictwo w spotkaniach, w dniach skupienia i w rekolekcjach formacyjnych. Wyróżnia się trzy etapy formacji, na wzór formacji tercjarskiej: postulat, formacja stopni, formacja ciągła.

W postulacie kandydaci do wspólnoty poprzez poznawanie fundamentu, jakim jest Ewangelia i życiorys św. Franciszka, zapoznają się z formą życia we wspólnocie. U samego początku otrzymują tzw. „starsze rodzeństwo”, którego zadaniem jest pomóc nowemu kandydatowi odnaleźć swoje miejsce we wspólnocie i poprzez braterską pomoc wspierać w różnych wątpliwościach. Starszym bratem bądź siostrą zostaje osoba, która uczestniczy w formacji ciągłej (art. 25 §3). Postulat to również czas rozwijania w sobie pragnienia codziennej modlitwy i dążenia do wolności od wszelkich nałogów.

Po rocznym postulacie osoba może zdecydować się na rozpoczęcie formacji stopni. Decyzja ta jest weryfikowana w rozmowie z asystentem prowincjalnym. Drugi etap formacji obejmuje trzy stopnie: krzyż, Ewangelię i Eucharystię. Na każdym z tych etapów, który trwa przynajmniej rok, akcentuje się czynne uczestnictwo w życiu wspólnoty lokalnej, rozwijanie swojej znajomości i modlitwy słowem Bożym oraz pewne formy zaangażowania się w posługę charytatywną. W czasie drugiego stopnia zachęca się członków wspólnoty do modlitwy i poszukiwania kierownika duchowego. Natomiast w czasie formacji stopnia trzeciego zachęca się do uczestnictwa w Eucharystii dodatkowo poza dniami nakazanymi przynajmniej jeden raz. Na tym etapie każdy z członków formowany jest również do odpowiedzialności za powołania, czego wyrazem jest modlitwa za jednego wybranego kapłana. Tak jak to było w czasie postulatu, przejście między kolejnymi stopniami dokonuje się poprzez osobistą decyzję każdego z członków i rozmowę z asystentem prowincjalnym (art. 25 §4).

Po ukończeniu formacji stopni składane są przyrzeczenia, po których rozpoczyna się okres formacji ciągłej. W czasie jej trwania akcentuje się rozwijanie wartości, które charakteryzują franciszkanów świeckich. Jest to jednocześnie czas rozeznawania powołania (art. 25 §6).

⁷ Por. *Reguła i Konstytucje Generalne Zakonu Braci Mniejszych*, Wrocław 2005, s. 7.

Na wszystkich etapach formacji i na poszczególnych stopniach częścią istotną są prowincjalne rekolekcje formacyjne, do których osoba formowana jest zobligowana (art. 25 §7).

Młodzież formująca się w RMF jest wezwana do czynnego włączania się w ewangelizację. Jednym z głównych wydarzeń jest organizacja i pomoc w cyklicznych już dniach zwanych Świętem Młodzieży na Górze Świętej Anny.

Asystencję duchową RMF pełnią bracia mniejsi z Prowincji św. Jadwigi. Zadaniem asystenta prowincjalnego jest czuwać, aby wspólnoty były wierne charyzmatowi franciszkańskiemu, budować jedność między wspólnotami lokalnymi a całą rodziną franciszkańską oraz dbać o proces formacji.

3. Referat Młodzieżowo-Powołaniowy – Prowincja MB Anielskiej (Kraków)⁸

W celach Referatu Młodzieżowo-Powołaniowego położony jest akcent na towarzyszenie młodym ludziom w drodze ku dojrzałemu życiu. Poprzez świadectwo duszpasterzy prowadzących referat młodzi ludzie są wezwani do poszukiwania prawdy, poznania Boga i życia zgodnego z przykazaniami.

Działalność tej jednostki w prowincji Zakonu Braci Mniejszych z Krakowa koncentruje się na organizowaniu i prowadzeniu spotkań z młodzieżą w szkołach i parafiach, które mają być inspiracją do życia prawdziwie ewangelicznego w duchu franciszkańskim.

Referat nie prowadzi stałej formacji wśród młodzieży przez zakładanie wspólnot. W metodach i działaniach proponuje uczestnictwo w konferencjach ewangelizacyjnych: *Obudź się! Możesz więcej!* Stanowią one dla młodzieży wyzwanie, aby rozwijała otrzymane dary i odkrywała swoje powołanie w życiu. Kolejną propozycja to RekoSKI, czyli zaproszenie do przeżycia rekolekcji franciszkańskich poprzez tematyczne konferencje, spotkania z inspirującymi ludźmi oraz aktywny wypoczynek na stoku narciarskim. W ofercie referatu znajduje się również zaproszenie na Wakacje z Bogiem – wyjazdowe rekolekcje dla młodzieży.

4. Franciszkańska Młodzież Oazowa (FMO) – Prowincja Niepokalanego Poczęcia NMP (Kalwaria Zebrzydowska)⁹

Wspólnoty Franciszkańskiej Młodzieży Oazowej, które działają przy klasztorach i parafiach braci mniejszych Prowincji Niepokalanego Poczęcia NMP, łączą doświadczenie ks. Franciszka Blachnickiego, twórcy i propagatora Ruchu Światło-Życie, z franciszkańskim doświadczeniem wspólnot określanymi jako Młodzież Franciszkańska. Ksiądz Franciszek Blachnicki na zaproszenie rektora Wyższego

⁸ *Referat młodzieżowo-powołaniowy Prowincji MB Anielskiej*, <https://braciarniejsi.pl/mlodziez> [dostęp: 01.05.2018].

⁹ *Formacja Franciszkańskiej Młodzieży Oazowej (FMO)*, <http://duszpasterstwo.bernardyni.pl/formacjafmo/> [dostęp: 01.05.2018].

Seminarium Duchownego w Kalwarii Zebrzydowskiej wygłosił tam w latach 70. ubiegłego wieku kilka okazjonalnych wykładów z teologii pastoralnej ogólnej. Była to okazja, aby klerycy udali się na Oazę Rekolekcyjną Moderatorów w Krościenku. Z czasem zaczęto posyłać młodzież gromadzącą się przy klasztorach we wspólnotach młodzieżowo-franciszkańskich na oazy wakacyjne organizowane przez ks. Blachnickiego. Całe to doświadczenie było inspiracją do stworzenia w Prowincji Niepokalanego Poczęcia NMP duszpasterstwa młodzieży, które jest oparte na metodzie przeżyciowo-wychowawczej ks. Blachnickiego. Z danych na wrzesień 2016 r. wynika, że w dziewiętnastu wspólnotach formuje się łącznie około sześciuset młodych ludzi¹⁰.

Formacja we wspólnotach FMO odbywa się w trzech etapach: ewangelizacja, deuterokatechumenat i diakonia. Pierwszy z nich stanowi fundament. Na tym etapie młody człowiek jest wezwany do spotkania z Jezusem w słowie Bożym i przyjęcia w swoim życiu czterech podstawowych prawd, zwanych prawami życia duchowego. To doświadczenie prowadzi do włączenia się w grupę uczniów Chrystusa. W FMO jest nią grupa deuterokatechumenalna. Ten etap jest ściśle zapożyczony z Ruchu Światło-Życie i ma za zadanie obudzić w młodych osobach świadomość wiary i ugruntować powołanie wynikające z chrztu świętego. Trwa on przynajmniej trzy lata. Na początku poznaje się wymogi życia w przyjaźni z Jezusem, szczególnie zwracając uwagę na bycie w stanie łaski uświęcającej na co dzień, poddanie swojego życia działaniu Ducha Świętego, oddanie się Niepokalanemu, zgłębianie słowa Bożego i ściślejsze włączenie się we wspólnotę przez życie liturgiczne, szczególnie eucharystyczne. Uczestników prowadzą w tym czasie *Drogowskazy Nowego Człowieka*¹¹, w większości opracowane przez ks. Blachnickiego. Młodych zachęca się również do włączania się w dzieło Krucjaty Wyzwolenia Człowieka, która jest zobowiązaniem do abstynencji od alkoholu i nikotyny. Ta droga wolności prowadzi młodych ludzi do odkrycia wspólnoty, jaką jest Kościół. Etap trzeci uczy odpowiedzialności za Kościół poprzez diakonię – służbę Jezusowi i wiernym w Kościele. Działalność apostołska w służbie w diakoniach otwiera przed nimi bogactwo, jakim mogą służyć wspólnocie lokalnej czy parafialnej w charyzmacie franciszkańskim. Obecnie we wspólnotach FMO wyróżnia się diakonie: miłosierdzia, modlitwy, liturgiczną, muzyczną, deuterokatechumenatu, słowa, wyzwolenia, ewangelizacji.

Asystentem kościelnym w każdej wspólnocie jest moderator, który jest prezbiterem należącym do Zakonu Braci Mniejszych z Prowincji Niepokalanego Poczęcia NMP. W prowadzeniu wspólnoty i formacji pomagają mu animatorzy.

Czas spotkań FMO w ciągu roku szkolnego kończą wakacyjne rekolekcje oazowe prowadzone według danego etapu formacji.

¹⁰ Por. Wspólnoty FMO, <http://duszpasterstwo.bernardyni.pl/wspolnoty-fmo/> [dostęp: 01.05.2018].

¹¹ Por. *Dziesięć kroków ku dojrzałości chrześcijańskiej. Pomoce formacyjne do spotkań i celbracze*, Krościenko 2000.

5. Franciszkańskie Centrum Młodzieżowo-Powołaniowe „Trzej Towarzysze” (FCMP) – Prowincja Wniebowzięcia NMP (Katowice-Panewniki)¹²

W odpowiedzi na dokument Sekretariatu Generalnego ds. Formacji i Studiów Zakonu Braci Mniejszych z 2002 r., noszącego tytuł: *Kierunki duszpasterstwa powołaniowego. Przyjdźcie, a zobaczycie*¹³, w prowincji panewnickiej zainicjowało swoją działalność Franciszkańskie Centrum Młodzieżowo-Powołaniowe „Trzej Towarzysze”.

Za cel obrało ono towarzyszenie młodzieży na drodze wiary oraz pomoc w rezeźnaniu życiowego powołania. Stosując się do zaleceń Kurii Generalnej Zakonu Braci Mniejszych, postanowiono zająć się takim duszpasterstwem, które posiada charakter powołaniowy, proponując młodym ludziom franciszkański sposób życia.

Jako adresatów zaproszono młodzież w wieku gimnazjalnym, dokonując różniczenia na młodzież bliższą, uczestniczącą w formacji różnych ruchów kościelnych, oraz młodzież dalszą, która nigdy nie była zaangażowana w życie Kościoła albo w pewnym momencie odeszła od praktykowania wiary we wspólnotach parafialnych. Postanowiono również zaangażować braci z prowincji zakonnej, szczególnie alumnów seminarium, budząc w ich sercach pragnienie służenia młodzieży i towarzyszenia jej w rozeźnawaniu powołania.

Formacja młodzieży ściśle opiera się na prowadzeniu cyklicznych comiesięcznych dni skupienia. W ofercie znajduje się wiele propozycji weekendów, w czasie których młodzi ludzie, słuchając słowa Bożego, przeżywając wspólnie Eucharystię, odmawiając liturgię godzin, pochylają się nad tematem rozeźnania powołania w różnych wymiarach (małżeńskim, zakonnym, kapłańskim itd.). W czasie weekendowych zjazdów osoby mogą skorzystać z prowadzenia duchowego podczas indywidualnego spotkania z kapłanem.

Bracia czynnie zaangażowani w działalność centrum „Trzej Towarzysze” prowadzą katechezy tematyczne, promując za ich pośrednictwem kulturę powołaniową i duchowość franciszkańską. Centrum powołaniowe ma do swojej dyspozycji ośrodek rekolekcyjny, który mieści się w domu zakonnym prowincji w Chorzowie-Klimzowcu.

Tym, co ubogaca wszystkie te propozycje, jest formacja, która jest skierowana nie tylko do młodych, ale też do animatorów. Dokonuje się to przez organizowanie rekolekcji dla kapłanów i katechetów; sympozjów, w czasie których następuje wymiana doświadczeń; warsztatów pogłębiających zagadnienia pastoralne, wychowawcze i powołaniowe. Bogato rozwinięta jest również propozycja medialna: strona internetowa, materiały do katechezy, rekolekcje szkolne i współpraca z czasopismami franciszkańskimi.

¹² Idea powstania Franciszkańskiego Centrum Młodzieżowo-Powołaniowego „Trzej Towarzysze” (FCMP), http://trzejtowarzysze.pl/?page_id=951 [dostęp: 01.05.2018].

¹³ *Kierunki duszpasterstwa powołaniowego. Przyjdźcie a zobaczycie*, Sekretariat Generalny ds. Formacji i Studiów Zakonu Braci Mniejszych, Rzym 2002.

WNIOSKI I POSTULATY

Krótką charakterystyka wspólnot młodzieżowych w prowincjach Zakonu Braci Mniejszych w Polsce pozwala na sprecyzowanie kilku wniosków i postulatów, które mogą być przyczynkiem do głębszego pochylenia się nad franciszkańskim duszpasterstwem młodzieży.

To, co wysuwa się na pierwsze miejsce, to temat ewangelizacji młodych ludzi. W czasie obecnych przemian kulturowo-społecznych należy całą działalność zbawczą w Kościele ukierunkować na ewangelizację, której treścią jest relacja osoby do Boga. Dlatego z wielkim zaangażowaniem powinno się głosić kerygmat, który jest rzeczywistością egzystencjalną i podmiotową. Podjęcie działań ewangelizacyjnych pozwoli młodym ludziom odnaleźć miejsce we wspólnocie Kościoła¹⁴. To zadanie jest tym bardziej istotne w sytuacji, w której praktykowanie religii i przynależność do Kościoła stają się coraz bardziej cechą mniejszości. W dokumencie przygotowującym synod poświęcony ludziom młodym zauważa się, że dziś młodzi nie tyle stają „przeciw” Kościołowi, ile raczej coraz bardziej uczą się żyć „obok”, czyli bez Boga i bez wspólnoty Kościoła¹⁵. W omówionych wspólnotach młodzieżowo-franciszkańskich realizacja tego wezwania jest szczególnie widoczna we wspólnotach Franciszkańskiej Młodzieży Oazowej w Prowincji Niepokalanego Poczęcia NMP z Kalwarii Zebrzydowskiej.

Doświadczenie ewangelizacji podnosi kolejną bardzo ważną kwestię dotyczącą formacji, jaką jest modlitwa, a szczególnie życie sakramentalne. Kościół jednoznacznie stwierdza, że Eucharystia jest „źródłem i zarazem szczytem całego życia chrześcijańskiego”¹⁶. Dzięki wspólnotowemu wymiarowi Eucharystii staje się ona znakiem jedności uczniów i bardzo skutecznym środkiem do zbudowania autentycznej wspólnoty, która będzie oparta na miłości¹⁷. Wiele wspólnot młodzieżowych o charyzmacie franciszkańskim w swoich statutach i celach zaznacza, że Eucharystia jest istotną przestrzenią formacji, w której dokonuje się przemiana w nowego człowieka. Dokonuje tego miłość Chrystusa, który pozostawił nam ją w ofierze eucharystycznej. Opierając się na niej, w procesie formacji wspólnoty nie będzie problemów, które są nie do rozwiązania; nie będzie nieustannych napięć, tragedii i cierpień, które będą wielką przegraną. Wprowadzanie w życie miłości opartej na wspólnocie eucharystycznej pozwoli młodym ludziom na nieustanną konfrontację z osobistą relacją do Boga oraz z relacjami wewnątrz wspólnoty¹⁸.

¹⁴ Por. W. Broński, *Nowa Ewangelizacja w służbie przekazu prawd wiary chrześcijańskiej*, „Studia Pastoralne” 9 (2013), s. 131–132.

¹⁵ Por. *Documento Preparatorio...*

¹⁶ Zob. Sobór Watykański II, Konstytucja dogmatyczna o Kościele *Lumen Gentium*, w: tenże, *Konstytucje, dekryty, deklaracje*, Poznań 2002, 11.

¹⁷ Por. Z. Tomaszek, *Znaczenie uczestnictwa w Eucharystii dla życia chrześcijańskiego*, „Studia Pastoralne” 4 (2008), s. 223.

¹⁸ Por. tamże, s. 224–225.

Kolejną ważną kwestią podjętą w dokumencie przygotowawczym do synodu o młodzieży jest ogromne znaczenie słowa Bożego. Medytowane i przeżywane słowo Boże przemienia młodych ludzi od wewnątrz, mobilizuje uczucia i pozwala trwać w milczeniu przed Bogiem¹⁹. Papież Benedykt XVI w swoim orędziu na Światowy Dzień Młodzieży w 2006 r. mówił do młodzieży: „Droży młodzi, zachęcam was, abyście dobrze poznawali Biblię, trzymali ją w zasięgu ręki, aby była dla was niczym kompas wskazujący drogę, którą należy iść”²⁰. W formacji młodzieżowo-franciszkańskiej trzeba by zwrócić większą uwagę na wspólne medytowanie i akcentowanie słowa Bożego jako fundamentu życia chrześcijańskiego.

W przestrzeni każdej wspólnoty chrześcijańskiej, a szczególnie wspólnot gromadzących młodych ludzi o charyzmacie franciszkańskim, należy uznać wielką rolę wychowawczą rodziców i innych osób w rodzinie. To rodzice, jako pierwsi, są wezwani do ukazania wielkiej miłości i troski Boga o każdego człowieka. Więzy rodzinne, oparte na wspólnym przeżywaniu doświadczenia wiary, scalają i umacniają całą rodzinę²¹. Przez nie, jak pisze papież Franciszek w swojej adhortacji *Amoris laetitia*: „rodzina staje się w ten sposób podmiotem działalności duszpasterskiej poprzez bezpośrednie głoszenie Ewangelii i dziedziczenie różnych form świadectwa”²². Warto tu zacytować dobrze znane słowa papieża Pawła VI: „Człowiek naszych czasów chętniej słucha świadków aniżeli nauczycieli; a jeśli słucha nauczycieli, to dlatego, że są świadkami”²³. Papież Franciszek również zaznacza, że „w sercu każdej rodziny musi rozbrzmiewać kerygmat, przy każdej okazji stosownej i niestosownej, aby oświeślał drogę”²⁴. Idąc za tymi wskazaniami, można zauważyć, że w programach formacyjnych omawianych wspólnot zbyt mało akcentuje się więź z rodzicami i wspólne przeżywanie wiary w miejscu dojrzewania młodych ludzi. Może to być spowodowane różnymi czynnikami. Jednym z nich jest to, że młodzi ludzie w swoich rodzinach nie znajdują prawdziwych świadków wiary²⁵. Problemem może również stać się niedocenywanie potencjału, który drzemie w młodzieży i brak zrozumienia dla ich potrzeb. Istotną przeszkodą w budowaniu relacji opartej na wierze, którą zauważa się w dokumencie przygotowawczym przed synodem o młodzieży, jest brak dialogu oraz narzucanie własnych decyzji²⁶. W wychowaniu religijnym posługa rodziców jest więc nie do zastąpienia i ma wielkie znaczenie w czasie dorastania. Na tym etapie młody człowiek

¹⁹ Por. *Documento Preparatorio*...

²⁰ Zob. Benedykt XVI, *Orędzie na XXI Światowy Dzień Młodzieży 2006 r.*, „L'Osservatore Romano”, wydanie polskie, 4 (2006), s. 6.

²¹ Por. tamże.

²² Zob. Franciszek, Posynodalna adhortacja apostolska *Amoris laetitia* (2016), 290 [dalej: AL].

²³ Zob. Paweł VI, Adhortacja apostolska o ewangelizacji w świecie współczesnym *Evangelii nuntiandi* (1975), 41.

²⁴ Zob. AL 290.

²⁵ Por. J. Kurosz, *Duszpasterstwo młodzieży w ogólnopolskich programach duszpasterskich (2000–2015)*, „Teologia Praktyczna” 16 (2015), s. 89.

²⁶ Por. *Documento Preparatorio*...

przy wsparciu rodziców ma olbrzymią szansę wejść w etap dojrzałości chrześcijańskiej²⁷. Warto byłoby zaprosić rodziców na spotkania na poziomie wspólnot młodzieżowo-franciszkańskich, które będą łączyć młodych ludzi i ich rodziców w doświadczeniu wiary i budowaniu wzajemnych relacji.

Tym, co przedłuża wychowanie i troskę rodziców o dzieci, jest odpowiedzialność za nie duszpasterzy i animatorów we wspólnotach²⁸. Spotkanie z duchownymi oraz osobami konsekrowanymi, którzy potrafią się znaleźć w świecie młodzieży, poświęcają jej czas i siły, ma decydujące znaczenie dla rozwoju młodych pokoleń²⁹. Niestety, zauważa się wielki lęk oraz niechęć wielu duszpasterzy wobec wymagającego i krytycznego dziś młodego pokolenia. Lekarstwem na to jest pełne miłości towarzyszenie młodym ludziom na ich drodze odkrywania miłości Boga i piękna w Kościele³⁰. Spełnianie tylko posługi sakramentalnej wobec młodych ludzi bez towarzyszenia im sprawia, że Duch Święty i Jego dary, które otrzymują w sakramencie bierzmowania, bez odpowiedniego środowiska wzrostu i osób, które będą im towarzyszyć, nie będą przynosić oczekiwanych owoców. Zaangażowanie się w duszpasterstwo młodzieżowe domaga się gotowości spędzania czasu z młodymi ludźmi, do wysłuchiwania ich historii – jest to wtedy droga do inkulturacji Ewangelii i ewangelizacji kultury młodych ludzi. Spojrzenie kapłana odpowiedzialnego za wspólnotę, jak również animatorów, powinno być jak spojrzenie Jezusa, który potrafił zajrzeć w głąb serca, nie będąc groźnym ani nachalnym³¹. Potrzeba dziś towarzyszenia duchowego, które będzie naśladowaniem Boga, a nie imponowaniem swoją wiedzą i zdolnościami. Przez serdeczną pomoc duszpasterzy i animatorzy we wspólnotach powinni starać się stwarzać przestrzeń wolności dla osób sobie powierzonych. Gdy młody człowiek otrzymuje bezinteresowną dobroć i pomoc, wtedy jest bardziej skłonny otworzyć się na obecność Boga. W takiej postawie dialogu mogą dojść do głosu ludzkie myśli, uczucia i różne oczekiwania. Pozwala to również na uruchomienie procesów, które poprowadzą ku uzdrowieniu duchowemu³². W tradycji Kościoła podkreśla się znaczenie osobistego towarzyszenia. Wiele wspólnot, których charakterystyka została podana wyżej, akcentuje i podejmuje się tej formy posługi. Do bycia kierownikami duchowymi wezwani są przede wszystkim kapłani, którzy najpierw sami powinni doświadczać i interpretować

---

²⁷ Por. A. Skreczko, *Znaczenie świadectwa wiary rodziców w wychowaniu religijnym dzieci*, „Studia Pastoralne” 9 (2013), s. 37.

²⁸ Por. J. Kurosz, *Duszpasterstwo młodzieży...*, s. 89.

²⁹ Por. *Documento Preparatorio...*

³⁰ Por. R. Buchta, *Orędzie papieża Benedykta XVI na XXIII Światowy Dzień Młodzieży w Sydney (2008) aktualnym wskazaniem dla katechezy prowadzącej do misji*, „Studia Pastoralne” 4 (2008), s. 266–267.

³¹ Por. *Documento Preparatorio...*

³² Por. R. Hajduk, *Duszpasterstwo terapeutyczne – przejaw mody czy odpowiedź na wyzwanie epoki?*, „Teologia Praktyczna” 15 (2014), s. 38–39.

poruszenia własnego serca, aby później rozpoznać je w konkretnej młodej osobie proszącej o prowadzenie duchowe³³.

Jednym z najważniejszych postulatów wydaje się ukierunkowanie duszpasterstwa młodzieży na rozeznanie powołania. Sekretariat Generalny ds. Formacji i Studiów w Zakonie Braci Mniejszych w dokumencie z 2002 r. wyznaczył kierunki duszpasterstwa powołaniowego i ściśle włączył je w duszpasterstwo młodzieżowe. Stwierdza się w nim, że cała działalność duszpasterska jest ukierunkowana na rozeznanie, gdyż jako cel pomaga człowiekowi w odkryciu drogi dla realizacji konkretnego życiowego powołania, do którego wzywa go Bóg. Cała posługa powołaniowa powinna być „duszą ewangelizacji i duszpasterskiej działalności Kościoła”. Dlatego duszpasterstwo powołaniowe nie powinno być zredukowane tylko do działalności zamkniętej, ale powinno rozwijać się ściśle z dziełem ewangelizacji i duszpasterstwa zwyczajnego³⁴. Podobne wskazania znajdujemy w adhortacji *Vita consecrata*, która podkreśla, że „najwłaściwszą drogą wspierania działań Ducha Świętego jest oddanie najlepszych sił na rzecz budzenia powołań, a zwłaszcza należyta troska o duszpasterstwo młodzieży”³⁵. W *Zasadach formacji franciszkańskiej* znajdujemy konkretny wniosek, że w Kościele i zakonie jest zgoda co do tego, że duszpasterstwo młodzieżowe i powołaniowe rozwijają się razem. Tylko wtedy duszpasterstwo młodzieżowe jest skuteczne i pełne, kiedy otwiera się na wymiar powołaniowy, a rozeznanie drogi życiowej znajduje we wspólnotach młodych swoje naturalne środowisko³⁶. Jednak dla duszpasterstwa młodzieżowego wymiar powołaniowy nie ma być tylko zakończeniem pewnej drogi, skierowanej do nielicznej grupy ludzi, ale ma on dotyczyć całego procesu ewangelizacji i wychowywania do wiary wśród młodzieży³⁷. Te same kierunki wyznacza dokument przygotowujący synod o młodzieży, w którym mowa jest o powiązaniu duszpasterstwa młodzieży i duszpasterstwa powołaniowego. Doświadczenie rozeznania powołania to nie jest jeden moment, ale długi proces, który rozwija się wraz z upływem czasu. Należy wtedy poprzez doświadczenie wspólnoty czuć nad wskazaniami, których udziela Bóg, uściślając i określając powołanie, które czyni osobistym i niepowtarzalnym³⁸. Te wyzwania mają doprowadzić do tworenia środowisk przyjmujących młodych, którym głoszony będzie kerygmat, i prowadzących ich przez kolejne etapy rozeznawania³⁹. Prowincja Wniebowzięcia NMP z Katowic-Panewnik wraz z pojawieniem się wewnątrz zakonu dokumentu wyznaczającego kierunki duszpasterstwa powołaniowego postawiła sobie za cel taką właśnie formę duszpasterstwa wśród młodzieży we wspomnianym Centrum

³³ Por. *Documento Preparatorio...*

³⁴ Por. *Kierunki duszpasterstwa powołaniowego...*, s. 11–12.

³⁵ Zob. Jan Paweł II, Posynodalna adhortacja apostolska *Vita consecrata* (1996), 64.

³⁶ Por. *Zasady formacji franciszkańskiej*, red. Sekretariat ds. Formacji i Studiów Zakonu Braci Mniejszych (1991), 114.

³⁷ Por. *Kierunki duszpasterstwa powołaniowego...*, s. 13.

³⁸ Por. *Documento Preparatorio...*

³⁹ Por. *Kierunki duszpasterstwa powołaniowego...*, s. 19–20.

Młodzieżowo-Powołańcowym „Trzej Towarzysze”. Cel ten wyznacza wspomniany powyżej dokument. Po pierwsze jest to cel formacyjny. Polega na głoszeniu Ewangelii jako środka, który pozwoli młodym ludziom na udzielenie odpowiedzi wiary, wynikającej z przyjętego sakramentu chrztu. W tej drodze należy towarzyszyć i prowadzić do odpowiedzi na dar osobistego i specyficznego powołania. Po drugie jest to cel wspólnotowy (braterski). To wspólnota lokalna jest miejscem, w którym powinna panować troska o powołania do codziennego życia i misji. Cel ten zakłada formację osób konsekrowanych i animatorów, poprzez rozwój różnych propozycji i przestrzeni dla młodych ludzi⁴⁰.

Na uwagę w doświadczeniu pracy z młodzieżą zasługuje również świat mediów, który dla młodego pokolenia stał się miejscem życia. Znajdujemy w nim wiele nowych możliwości i wyzwań, takich jak dostęp do informacji oraz budowanie więzi. Należy jednak również zauważyć zagrożenia, które z tym się wiążą. Ta przestrzeń bardzo często nie jest jeszcze w działalności duszpasterstwa młodzieży zagospodarowana⁴¹. Papież Franciszek w *Evangelii gaudium* wzywa do śmiałości i kreatywności oraz do przemyślenia stylu i metod ewangelizacyjnych w swoich wspólnotach⁴². Jest to zaproszenie do wyjścia z postawy surowości, która nie czyni wiarygodnym głoszenia Ewangelii, a także ze schematów, w których wszystko jest poszufladkowane⁴³. Dlatego treści wiary powinny być przekazywane przez współczesne media elektroniczne (e-mail, Twitter, Facebook, Instagram, blogi, vlogi). Mogą one posłużyć do budowania środowiska młodzieży w Kościele lokalnym⁴⁴. Niestety, w wielu wyżej omawianych wspólnotach występują duże zaniedbania co do systematyczności prowadzenia stron internetowych.

ZAKOŃCZENIE

Stowarzyszenia, ruchy kościelne oraz liczne miejsca duchowości oferują dziś ludziom młodym konkretne drogi rozeznania swojego powołania. Wśród wielu propozycji są w Kościele w Polsce także te, które możemy znaleźć w pięciu prowincjach Zakonu Braci Mniejszych.

W niniejszym opracowaniu zostały zaprezentowane w krótkich charakterystykach, przez ukazanie celów i formacji, wspólnoty o charakterze franciszkańskim, skupiające głównie młodzież szkół średnich. Następnie zostały sformułowane pewne wnioski i postulaty na bazie zaprezentowanych dzieł duszpasterskich. We wnioskach warto zauważyć wezwanie do ewangelizacji – jako podstawę do

---

⁴⁰ Por. tamże, s. 65.

⁴¹ Por. *Documento Preparatorio*...

⁴² Por. Franciszek, Posynodalna adhortacja apostołska *Evangelii Gaudium* (2013), 33.

⁴³ Por. *Documento Preparatorio*...

⁴⁴ Por. W. Broński, *Nowa Ewangelizacja w służbie przekazu prawd wiary chrześcijańskiej*, „Studia Pastoralne” 9 (2013), s. 134–135.

budowania wspólnoty opartej na relacji do żywej osoby Jezusa. Następnie pielęgnowanie życia sakramentalnego oraz wielką wagę słowa Bożego w procesie formacji młodego człowieka. Warto dostrzec również wielką rolę rodziców i wychowawców w procesie rozwoju młodzieży i ich współpracę z duszpasterzami i animatorami we wspólnotach młodzieżowych. Cennym postulatem, który pojawia się w dokumentach zakonu i dokumencie przygotowawczym do synodu o młodzieży jest towarzyszenie młodym ludziom w rozeznaniu drogi życiowej poprzez połączenie duszpasterstwa zwyczajnego z powołaniowym. Wezwaniem do realizacji tego zadania we wspólnotach młodzieżowych może być słowo papieża Franciszka do osób odpowiedzialnych za formację młodzieży: „Duszpasterstwo powołaniowe to uczenie się stylu Jezusa, który przechodzi przez miejsca życia codziennego, zatrzymuje się bez pośpiechu i patrząc na braci z miłosierdziem, prowadzi ich na spotkanie z Bogiem Ojcem”⁴⁵. Ostatnim wnioskiem i zarazem wyzwaniem jest świat mediów, w którym młodzi ludzie spędzają sporą część swojego życia.

Niniejsze opracowanie jest jedynie pewnym zarysem tematu formacji młodych ludzi w prowincjach franciszkańskich. Pochylenie się nad młodzieżą w obecnym czasie wydaje się niezwykle istotną kwestią, jeśli chodzi o przyszłość całej wspólnoty Kościoła. Papież Franciszek na zakończenie Światowych Dni Młodzieży w Krakowie powiedział, że czasy, w których obecnie żyjemy, nie potrzebują „młodych kanapowych”, ale tych, którzy pozostawią po sobie ślad⁴⁶. Duszpasterstwo młodzieżowo-franciszkańskie jest realizowaniem tego zadania i odkrywaniem ciągle na nowo wyzwań dotyczących współczesnej młodzieży.

YOUTH MINISTRY IN THE PROVINCES OF THE ORDER OF FRIARS MINOR IN POLAND

Summary

In the five provinces of the Order of Friars Minor in Poland the Franciscan youth ministry is realized in different forms and according to various concepts arising from the historical conditions as well as from reading the signs of our times in the Church. Each of the provinces realizes its own project of pastoral activity among young people. This article presents short characteristics of the Franciscan youth groups gathering mainly young people attending high schools. After presentation of the groups, taking into account the selected conclusions and postulates that appear in the Order's document of 2002 entitled "*Directions of Ministry of Vocations. Come and See*", and referring to The Preparatory Document for the 15th

⁴⁵ Zob. Franciszek, *Przemówienie do uczestników konferencji poświęconej duszpasterstwu powołaniowemu*, „L'Osservatore Romano”, wydanie polskie, 11 (2016), s. 27.

⁴⁶ Por. Franciszek, *Przemówienie podczas czuwania modlitewnego z młodzieżą na Campusie Misericordiae*, „L'Osservatore Romano”, wydanie polskie, 7–8 (2016), s. 26.

Ordinary General Assembly of Synod of Bishops on “*Youth, Faith and Vocational Discernment*” the most important tasks and challenges these groups are facing have been described.

Słowa kluczowe: Kościół, duszpasterstwo, młodzież, Zakon Braci Mniejszych

Keywords: the Church, the ministry, the youth, the Order of Friars Minor

BIBLIOGRAFIA

- Benedykt XVI, *Orędzie na XXI Światowy Dzień Młodzieży 2006 r.*, „L'Osservatore Romano”, wydanie polskie 4(2006), s. 6-7.
- Broński W., *Nowa ewangelizacja w służbie przekazu prawd wiary chrześcijańskiej*, „Studia Pastoralne” 9(2013), s. 127-136.
- Buchta R., *Orędzie papieża Benedykta XVI na XXIII Światowy Dzień Młodzieży w Sydney (2008) aktualnym wskazaniem dla katechezyprowadzającej domisji*, „Studia Pastoralne” 4(2008), s. 251-267.
- Documento Preparatorio della XV Assemblea Generale Ordinaria del Sinodo dei Vescovi sul tema „I giovani, la fede e il discernimento vocazionale”*, Vatican 13.01.2017, <http://press.vatican.va/content/salastampa/it/bollettino/pubblico/2017/01/13/0021/00050.html#ITA> [dostęp: 01.05.2018].
- Dziesięć kroków ku dojrzałości chrześcijańskiej. Pomoce formacyjne do spotkań i celebracje*, Krościenko 2000.
- Formacja Franciszkańskiej Młodzieży Oazowej (FMO)*, <http://duszpasterstwo.bernardyni.pl/formacja/fmo/> [dostęp: 01.05.2018].
- Franciszek, Posynodalna adhortacja apostolska *Amoris laetitia. O miłości w rodzinie* (2016).
- Franciszek, Posynodalna adhortacja apostolska *Evangelii gaudium. O głoszeniu Ewangelii we współczesnym świecie* (2013).
- Franciszek, *Przemówienie do uczestników konferencji poświęconej duszpasterstwu powołaniowemu*, „L'Osservatore Romano”, wydanie polskie 11(2016), s. 27-28.
- Franciszek, *Przemówienie podczas czuwania modlitewnego z młodzieżą na Campusie Misericordiae*, „L'Osservatore Romano”, wydanie polskie 7-8(2016), s. 25-27.
- Hajduk R., *Duszpasterstwo terapeutyczne – przejaw mody czy odpowiedź na wyzwanie epoki?*, „Teologia Praktyczna” 15(2014), s. 23-40.
- Idea powstania Franciszkańskiego Centrum Młodzieżowo-Powołaniowego „Trzej Towarzysze” (FCMP)*, http://trzejtowarzysze.pl/?page_id=951 [dostęp: 01.05.2018].
- Jan Paweł II, List apostolski *Novo millennio ineunte* (2001).
- Jan Paweł II, Posynodalna adhortacja apostolska *Christifideles laici* (1988).
- Jan Paweł II, Posynodalna adhortacja apostolska *Vita consecrata* (1996).
- Kierunki duszpasterstwa powołaniowego. Przyjdźcie a zobaczycie*, Sekretariat Generalny ds. Formacji i Studiów Zakonu Braci Mniejszych, Rzym 2002.

- Kurosz J., *Duszpasterstwo młodzieży w ogólnopolskich programach duszpasterskich (2000–2015)*, „Teologia Praktyczna” 16(2015), s. 79-94.
- List Ojca Świętego Franciszka do młodzieży z okazji prezentacji dokumentu przygotowawczego XV Zwyczajnego Zgromadzenia Ogólnego Synodu Biskupów*, 13.01.2017, https://w2.vatican.va/content/francesco/pl/letters/2017/documents/papa-francesco_20170113_lettera-giovani-doc-sinodo.html [dostęp: 01.05.2018].
- Paweł VI, Adhortacja apostolska o ewangelizacji w świecie współczesnym *Evangelii nuntiandi* (1975).
- Referat młodzieżowo-powołaniowy Prowincji MB Anielskiej*, <https://braciamniejsi.pl/młodzież> [dostęp: 01.05.2018].
- Reguła i Konstytucje Generalne Zakonu Braci Mniejszych*, Wrocław 2005.
- Skreczko A., *Znaczenie świadectwa wiary rodziców w wychowaniu religijnym dzieci*, „Studia Pastoralne” 9(2013), s. 33-48.
- Sobór Watykański II, *Konstytucje, Dekrety, Deklaracje*, nowe tłumaczenie, Poznań 2002.
- Statut Rodziny Młodzieży Franciszkańskiej (RMF)*, <https://rmfwroclaw.wordpress.com/statut/> [dostęp: 01.05.2018].
- Tomaszek Z., *Znaczenie uczestnictwa w Eucharystii dla życia chrześcijańskiego*, „Studia Pastoralne” 4(2008), s. 222-232.
- Wspólnoty FMO*, <http://duszpasterstwo.bernardini.pl/wspolnoty-fmo/> [dostęp: 01.05.2018].
- Zasady formacji franciszkańskiej*, red. Sekretariat ds. Formacji i Studiów Zakonu Braci Mniejszych (1991).
- Zasady życia i działania Franciszkańskiego Ruchu Apostolskiego (FRA)*, <http://www.franciszkanie.net/duchowosc/fra-rycerze/> [dostęp: 01.05.2018].